

нельга было пазнаць у натоўпе моладзі (Я. Радкевіч. Па песні ў Агароднікі). Ён не чуў нават таго, як праз некалькі хвілін за кармой разрэзаў штармавую ноч тытанічна магутны выбух (У. Караткевіч. Вока тайфуна).

Часам словы *стоцькі, гэтуцькі, колькі, некалькі* трацяць здольнасць скланяцца пры спалучэнні іх з назоўнікамі ў форме роднага склону, што адносяцца да лексіка-граматычных катэгорый рэчыўнасці (*колькі цукру*), зборнасці (*гэтуцькі народу*) і абстрактнасці (*стоцькі радасці*). У гэтым разе названыя словы набываюць марфалагічныя прыметы займеннікавых прыслоўяў. Нескланяльнасць іх тлумачыцца не толькі семантычнымі і граматычнымі асаблівасцямі лічэбнікаў, але і назоўнікаў, з якімі яны спалучаюцца.

Словы *стоцькі, колькі, гэтуцькі, некалькі* ва ўскосных склонах маюць значэнне і форму множнага ліку (*стоцькіх, некалькіх, стоцькім, некалькім і г. д.*), што не адпавядае лікавай форме і лікаваму значэнню кіруемых назоўнікаў, якія ўжываюцца ў межах названых трох катэгорый толькі ў форме адзіночнага ліку. Не скланяюцца гэтыя словы і пры спалучэнні іх з рэчыўнымі назоўнікамі, якія маюць толькі форму множнага ліку (*колькі дражджэй*): формы ўскосных склонаў *колькі, стоцькі, гэтуцькі, некалькі* маюць значэнне няпэўнай колькасці толькі тых прадметаў, якія паддаюцца лічэнню.

Такім чынам, спецыфіка ўжывання слоў *некалькі, стоцькі, колькі, гэтуцькі* залежыць ад лексіка-граматычных асаблівасцей кампанентаў і іх узаемнай спалучальнасці ў складзе словазлучэння.

¹ Гл.: Бурак Л. І. Сучасная беларуская мова.— Мінск, 1974; Виноградов В. В. Русский язык.— М., 1972; Граматыка беларускай мовы, т. 1, АН БССР.— Мінск, 1962; Русская грамматика, т. 1, АН СССР.— М., 1982; Современный русский литературный язык / Под ред. П. А. Леканта.— М., 1982; Супрун А. Е. Славянские числительные.— Минск, 1969.

² Гл.: Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык.— М., 1957; Современный русский язык, ч. 2 / Под ред. П. П. Шубы.— Минск, 1981; Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Под ред. Ф. М. Янкоўскага.— Мінск, 1980; Шанский Н. М., Тихонов А. Н. Современный русский язык, ч. 2.— М., 1981.

³ Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы.— Мінск, 1979, с. 202.

⁴ Гл.: Каншин И. А. Неопределенно-количественные числительные и их синтаксические функции в современном русском литературном языке.— Навукові запіскі (Львівський державний педагогічний інститут), 1959, т. 12, ч. 2, с. 120.

⁵ Гл.: Астафьева Н. И., Киселев И. А., Кравченко З. Ф. Современный русский язык.— Минск, 1982, с. 3.

⁶ Супрун А. Е. Славянские числительные, с. 24.

У. А. САРОКА

З СЕМАНТЫЧНАЙ ГІСТОРЫІ НАРОДНЫХ НАЙМЕННЯЎ ПРАДМЕТНА-БЫТАВОЙ ЛЕКСІКІ

(На матэрыяле беларускага фальклору і старабеларускіх помнікаў)

Сярод шматлікіх назваў прадметна-бытавой лексікі беларускіх народных казак, запісаных у канцы XIX — пачатку XX стагоддзя, цікавую семантычную групу складаюць народныя найменні халодных частак жылога будынка: *сені, сенцы, сёнькі, сіенечкі, ганак, крыльцо, балкон*. У гэтым невялікім артыкуле асноўная ўвага ўдзяляецца семантычнаму аналізу пералічаных слоў у параўнальным плане з данымі старабеларускай літаратурна-пісьмовай і сучаснай беларускай мовы ў яе літаратурнай і дыялектнай формах.

Як сведчыць моўны матэрыял казак, у XIX стагоддзі на беларускіх землях самай пашыранай слоўнікавай адзінкай даследаванай мікрагрупы была назва *сені*. І назва *сені*, і яе структурна-семантычныя дубле-

ты *сенцы* (*сеныцы*), *сёнкі*, *сіенечкі* ўжываюцца ў народных казках толькі ў форме множнага ліку з наступнымі значэннямі:

1. Халодная частка сялянскай хаты перад уваходам у жылую палавіну: Прыходзяць яны к *сёням*, і сабака кажа воўку: «Ты постой гэтака, а я ўпяродъ схожу ў хату» (Ш., Сабака, воўк, баран, кот і лісіца, 260). Зайшоў да брата ў *сені* і ўслухаецца, а брат пачуўшы, што дзверы заскрыпелі — дагадаўся...¹ (Фед., III, Аб хітрым брату, 84).

Паралельна са словам *сені* нярэдка выкарыстоўваюцца з адценнем памяншальнасці яго суфіксальныя ўтварэнні *сенцы*, *сёнкі*, *сіенечкі*: Бабка, бабка, піражок па *сенцах* скача! (КПЖ, Ліска і воўк, 270). Убег юн нібарака ў *сёнкі*, дэ-й гледзіць крэз шчыліну, ці каго чужога німа... (Фед., III, Якія прыпадкі мазуру сталі, 199). ...от як съемніее, я пайду к ім у *сіенечкі* да аттуль і падслухаю, што яны будуць гаманіць... (Серж., 1926, Як браты дзяліліся, 80).

2. Кладоўка пры хаце для харчовых прадуктаў, гаспадарчых прылад працы і рознага дабра. Гэта значэнне маюць таксама вышэйпералічаныя вытворныя словы: Аднаго разу двух злодзеў пашло да аднаго гаспадара красьці сало, а ено вісело ў *сенях* (Фед., III, Спрытныя зладзеі, 135). Екъ вышоў попъ у *сёныцы* и угледзѣў, што баба крадзе муку (Ш., Дурань, поп і цыган, 236). Погледзела, дзе тые мехі — у *сеньцах* стаяць (Ан., Здарэнне, 78). Ідзіж, у *сёнках* стаіць тачыло... (Фед., III, Дурны ў сватах, 87). А тут у *сёнячках* стаяла кадушка з пёр'ем (Серж., 1911, Новы чорт, 121). Часта ўжывалася лексема *сени* (*сенцы*, *сенки*) у помніках старабеларускай пісьменнасці, дзе яна абазначала: а) нежылую, халодную частку дома, прыднюю (што адзначана і ў казках): ...в том дому нашомъ, у *сеняхъ* светличныхъ сбилъ и зранилъ... (АВК, XXVI, 90, 1585). ...передъ моими *сёныцами* пьянь спить... (КСД, 1231); б) *сенцы* ў лазні: ...лазня зъ *сенками* з дерева едлиного рубленая... (АВК, XXVI, 277, 1585). У помніках таго перыяду мелі месца і формы *сень*, *сенька*, якія ў даследаваных народных казках не назіраюцца. У слоўніку І. Насовіча (630) зафіксаваны формы *сёныцы*, *сёнки*, *сёночки* з тым жа семантычным аб'ёмам, які характэрны для іх і ў мове казак.

3 прыведзеных моўных фактаў відаць, што для лексічнай адзінкі *сені* са старажытных часоў была ўласціва вялікая словаўтваральная здольнасць і, разам з тым, устойлівасць семантыкі, дзякуючы чаму гэта слова стала агульнаўжывальным. Лексема *сені* і вытворныя ад яе *сенцы*, *сенецкі*, за выключэннем *сёнкі*, замацаваліся ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (БРС, 850) у асноўным значэнні: 'халодная частка сялянскай хаты перад уваходам у жылую палавіну'. Пераважна ў гэтым значэнні ўсе адзначаныя ў казках формы ўласцівы таксама народным гаворкам (Бяльк., 403; Касп., 279; Сцяшк., 446; Шат., 254; МММГ, I, 122; Сц., 22; ЛП, 152). На Гродзеншчыне вядома і аднакарэннае слова *сенькі*, але са значэннем 'частка сушні, дзе мнуць лён' (Сцяшк., 446).

Монасемантычная назва *ганак* (*ганкі*) абазначае 'прыбудову са сходамі пад своеасаблівай стрэшкай перад уваходам у жылы будынак (палац, хату)': Вышаў пан на *ганак* и пытае, чаго ены прышли (Серж., 1911, Пісар, 81). У мове казак, запісаных на паўднёвым ўсходзе беларускай моўнай тэрыторыі, гэта рэалія абазначаецца словам *ганкі* (форма множнага ліку): Яна яго харашэнька абабрала: узяла ражок, узяла рушпічок, вышла на *ганкі* і давай трубіць у ражок у другі канец (Рам., Рогі, 252).

Як адзначаецца ў этнаграфічнай літаратуры, у канцы XIX — пачатку XX стагоддзя большасць сялянскіх хат ганка не мела. Гэтым тлумачыцца параўнальна рэдкае ўжыванне слова *ганак* у кантэкстах казак, калі ідзе размова пра сялянскую хату. Актыўна ўжывалася лексема *кганокъ* (*кганекъ*, *ганокъ*) і памяншальна-ласкальнае *кганочокъ* у старабеларускай мове са значэннямі: а) прыбудова перад уваходам у будынак: ... при томъ дому *кганокъ* драницами крытый, въ немъ лавъ

три (АВК, XIV, 436, 1592). ...*кганекъ* порубан... (АВК, XXXIV, 316, 1582). ...гريدню и зъ сеньми тесаными, съ коморою и зъ *ганкомъ* (АВК, XVII, 406, 1541—1542). От того бровара клѣтка зъ *кганочкомъ*, въ ней ечменю бочок десять (АСД, IV, 293, 1593); б) накрыты балкон ці веранда: ...саяя великая... з летнимъ сиденьем альбо *кганъкомъ* выпущонымъ (АВК, XVIII, 44, 1582). Другое значенне слова *ганак*, паказанае ў помніках, у мове казак і іншых крыніцах не адзначана. Яно, відаць, было выцеснена запазычаннем *балкон*, аб якім гаворка будзе ісці ніжэй.

Слоўнікі старажытнарускай мовы лексемы *ганокъ* не фіксуюць. У старабеларускую мову яна пранікла з польскай (*ganek*), куды прыйшла з нямецкай (*Gang* — калідор, ход) мовы². Даль (I, 344) адзначае варыянты *ганокъ*, *ганки* з такой жа семантыкай, як і ў беларускіх казках (з паметамі «заходняе», «паўднёвае»). Са значэннем 'прыбудова перад уваходам у жылы будынак' словы *ганокъ*, *ганочекъ* даюцца і ў слоўніку Насовіча (109), а форма множнага ліку *ганочки* (памяншальнае ад *ганокъ*) прыводзіцца ў значэнні 'сходкі, ступенькі'. Вялікая словаўтваральная актыўнасць лексемы *ганак* гаворыць пра тое, што гэта запазычанне ў беларускай мове стала агульнаўжывальным. Без прыкметных змен захавала сваё значэнне слова *ганак* у сучаснай беларускай літаратурнай мове (БРС, 200) і народных гаворках (Касп., 75; Сцяшк., 110; Шат., 64; МММГ, II, 42; Сц., 24). Апрача таго, на ўсходняй і заходняй Магілёўшчыне паралельна бытуе гэта лексема і вытворныя ад яе ў такім афармленні: *ганык*, *ганычык* (памяншальнае ад *ганык*), *ганкі* (форма множнага ліку), *ганачкі* (памяншальнае ад *ганак*) (Бяльк., 132; Янк., I, 59). На Палессі слова *ганак* побач са значэннем 'крытая прыбудова перад уваходам у жылы будынак', мае яшчэ іншае — 'сходы, прыступкі, масток перад уваходам у сені' (ЛП, 133).

Лексема *крыльцо* ў даследаваных казках сумесна са словам *ганак* утварае сінанімічны рад і таксама абазначае 'прыбудову са сходамі пад своеасаблівай стрэшкай перад уваходам у жылы будынак (палац, дом)': Якъ только собаки кинулися на яе, яна заразъ кинула имъ труса, а сама на козлѣ подѣхала подъ *крыльцо* къ пану (Ш., Кацярына, 198). Асобныя выпадкі ўжывання лексемы выяўлены ў некаторых казках, запісаных у былым Віцебскім павеце, г. зн. у непасрэднай блізкасці ад рускай моўнай тэрыторыі, адкуль яна, напэўна, і прыйшла ў беларускія гаворкі.

Хоць і зрэдку, аднак сустракаецца гэта назва з вышэйпаказанай сямантыкай у помніках старабеларускай мовы, выступаючы ў форме *крылцо*: ...и проводили его княжь Ивановы слуги... до тѣхъ же мѣстъ, гдѣ его встрѣтили на нижнемъ *крылцѣ* (АЗР, II, 247, 1533). Такое нячастае ўжыванне моўнай адзінкі *крылцо* — *крыльцо* ў помніках старабеларускай пісьменнасці і мове даследаваных першакрыніц XIX — пачатку XX ст. сведчыць аб абмежаваным ужыванні разглядаемага наймення ў беларускай мове на розных этапах яе развіцця. Сучаснай беларускай літаратурнай мове лексема *крыльцо* ў прыведзеным значэнні невядома. Спарадычна яна сустракаецца толькі ў гаворках Палесся і Зэльвеншчыны, куды трапіла, на думку дыялектолагаў, з рускай мовы³, у якой ужываецца з зыходнай сямантыкай 'прыбудова перад уваходам у жылы будынак' (Даль, II, 205; Ож., 284).

Лексічная адзінка *балкон* у разгледжаных крыніцах выкарыстоўваецца са значэннем 'выступаючая пляцоўка з паручнямі на верхніх паверхх панскага палаца': Гэта видѣла пани зъ *балкона* (Ш., Мужык і пан, 180). Лексема сустрэлася ў казцы, запісанай на Магілёўшчыне (Горацкі павет). Рэдкі выпадак ужывання яе тлумачыцца, на нашу думку, тым, што гэта назва, адлюстроўваючы канкрэтную рэалію, непасрэдна звязана з будаўніцтвам шматпавярховых жылых будынкаў з балконамі, якія сустракаліся вельмі рэдка, толькі ў паасобных панскіх маёнтках. Сялянскія ж хаты былі аднапавярховымі. Адсутнасць іншамоўнай назвы *балкон* у старажытнарускіх і старабеларускіх помніках

сведчыць пра даволі позняе з'яўленне гэтай лексемы ва ўсходнеславянскіх мовах, у тым ліку і ў беларускай. Па гэтай прычыне нельга не згадзіцца з А. Г. Праабражэнскім⁴, які слова *балкон*, што прыйшло з італьянскай (*balcone*) мовы праз французскую (*balkon*), адзначае як такую адзінку, якая ўпершыню зафіксавана ў пісьмовых рускіх крыніцах XVIII ст. Адсутнасць жа гэтай назвы ў слоўніковых крыніцах беларускай мовы XIX стагоддзя таксама гаворыць аб тым, што яна была тады рэдкаўжывальнай. Аднак з ростам будаўніцтва шматпавярховых дамоў, асабліва ў паслякастрычніцкі час, слова *балкон* усё шырэй уваходзіла ва ўжытак. Са значэннямі 'выступаючая пляцоўка з поручнямі шматпавярховага дома', 'верхні ці сярэдні ярус у глядзельнай зале тэатра' яна шырока ўжываецца ва ўсіх сучасных усходнеславянскіх літаратурных мовах (БРС, 116; Ож., 35; УРС, 16). У існуючых дыялектных слоўніках беларускай мовы гэта слова не зарэгістравана.

Такім чынам, лексічныя адзінкі разгледжанай семантычнай мікрагрупы, за выключэннем слова *сені* і вытворных ад яго, у мове беларускіх народных казак выступаюць пераважна як вузкатэрміналагічныя назвы. Некаторыя з іх, абазначаючы аднолькавыя рэаліі, утваралі двухчленныя і мнагачленныя сінанімічныя рады (параўн.: *ганак* — *крыльцо*, *сені* — *сенцы* — *сёнкі* — *сіенечкі*). Найбольш часта ўжывальныя лексемы *сені* і *ганак* вылучаюцца яшчэ з сярэднявечага перыяду вялікай словаўтваральнай здольнасцю (*сені* — *сенцы*, *сёнкі*, *сіенечкі*; *ганок* — *кганочок*) і прыкметнай варыянтнасцю (фанетычнай: *ганок* — *кганок* — *кганек*, *сенцы* — *сеньцы*, *сіенечкі* — *сенячкі*; фармальна-граматычнай: *ганак* (адз. л.) — *ганкі* (мн. л.)). З усіх прааналізаваных найменняў літаратурнай нормай сучаснай беларускай мовы не стала слова *крыльцо*, якое зрэдку сустракаецца ў асобных гаворках. У разрадзе дыялектных засталася і слова *сёнкі*. Трывала замацаваліся і набылі шырокую вядомасць у сучаснай беларускай літаратурнай мове запазычаны *ганак*, *балкон*, якія прыйшлі ў беларускую мову на розных гістарычных этапах яе развіцця.

УМОУНЫЯ СКАРАЧЭННІ

АВК — Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссией для разбора древних актов. Вильна, 1887, т. XIV; 1890, т. XVII; 1891, т. XVIII; 1899, т. XXVI; 1909, т. XXXIV; АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Спб., 1848, т. II; Ан. — Анічэнка У. В. Беларускі казачны эпос. Мінск, 1976; АСД — Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1867, т. IV; БРС — Беларуская слоўнік. М., 1962; Бяльк. — Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік Усходняй Магілёўшчыны. Мінск, 1970; Даль — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1956, т. I; 1956, т. II; Касп. — Каспяровіч М. Віцебскі краёвы слоўнік. Віцебск, 1927; КПЖ — Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. Мінск, 1971; КСД — Литовская Метрика. Книга судных дел. — Русская историческая библиотека. Спб., 1903, т. XX; ЛП — Лексика Полесья. Матер. для полесск. диал. словаря. М., 1968; МММГ, I — Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. Мінск, 1970, вып. I; 1974, вып. II; Насовіч — Насовіч І. І. Словарь белорусского наречия. Спб., 1870; Ож. — Ожегов С. И. Словарь русского языка. М., 1973; Рам. — Беларускія народныя казкі (са зборнікаў Е. Р. Раманава). Мінск, 1962; Серж., 1911 — Сержпутоўскі А. К. Сказки и рассказы белорусов-полешуков. Спб., 1911; Серж., 1926 — Сержпутоўскі А. К. Казкі і апавяданні беларусаў з Слуцкага павету. Л., 1926; Сц. — Сцяпко П. У. Народная лексіка і словаўтварэнне. Мінск, 1972; Сцяшк. — Сцяшковіч Т. Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці. Мінск, 1972; УРС — Украінско-російський словник. Київ, 1964; Фед., III — Federowski M. Lud białoruski... Kraków, 1903, III; Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. Спб., 1893, т. II; Шат. — Шатэрнік М. В. Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны. Мінск, 1929; Янк., I — Янкоўскі Ф. М. Дыялектны слоўнік. Мінск, 1959.

¹ Прыклады са зборнікаў М. Федароўскага пераведзены з лацінкі на беларускую графіку.

² Гл.: Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 1952, t. 1, s. 254; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1964, т. 1, с. 392; Булыка А. М. Даўнія запазычаныя беларускай мовы. — Мінск, 1972, с. 147.

³ Гл.: Сцяцко П. У. Народная лексика і словаўтварэнне.— Мінск, 1972, с. 25; Лексика Полесья: Матэрыялы для полесскага дыялектнага слоўваря.— М., 1968, с. 141.

⁴ Гл.: Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка.— М., 1959, т. 1, с. 15.

Н. Б. МЕЧКОВСКАЯ

**РИТОРИКА МАКАРИЯ 1617—1619 ГОДОВ
В КНИЖНО-ПИСЬМЕННОЙ КУЛЬТУРЕ
ВОСТОЧНОГО СЛАВЯНСТВА
(в связи с публикацией памятника)**

В истории восточнославянской филологической традиции церковнославянская Риторика Макария 1617—1619 годов занимает особое место в силу своеобразия своих нормативно-кодифицируемых функций. Памятник известен по описаниям А. Х. Востокова, архимандрита Саввы, В. А. Погорелова, А. И. Соболевского, Д. С. Бабкина¹. При этом Соболевский указывал наибольшее число списков — семь. Глава из Риторики по трем спискам напечатана В. П. Вомперским в приложениях к исследованию о стилистической теории Ломоносова². В 1980 году Р. Лахманн опубликовала факсимильную репродукцию всей Риторики, а также исследование памятника³.

История сложения Риторики остается неясной. Востоков видел в ней перевод с польского. Соболевский, характеризуя церковнославянский язык памятника как «правильный и ясный, без полонизмов и западнорусизмов» (отмечая вместе с тем и польские формы: *Ликунуиушъ* и др.), допускал непосредственный латинский источник памятника. Позже на это мнение опирались Д. С. Бабкин, В. П. Вомперский. Отмечая полонизмы, хотя и немногочисленные, Р. Лахманн считает Риторику переводом с польского оригинала, восходящего к латинскому источнику. По мнению исследовательницы, язык памятника не позволяет говорить об обычном для культурно-языковых влияний XVII века западнорусском посредничестве.

Составителем Риторики Д. С. Бабкин считал архиепископа Вологодского Макария, впоследствии митрополита Новгорода и Великих Лук. Атрибуция основана на заключительной записи в копии памятника 1623 года: «С книги пресвященного митрополита Макария богоспасаемых градов Великаго Новаграда и Великих Лук» и на сведениях о том, что в 1617—1619 годах Макарий преподавал риторику в Вологде. Р. Лахманн не считает атрибуцию доказанной и более осторожно говорит о «так называемой Риторике Макария» и о «приписываемой Макарию риторике».

Исследователи по-разному трактуют отношение Риторики Макария к языковой практике начала XVII века; еще в большей мере проблематичен вопрос о кодифицирующей роли Риторики Макария и ее влиянии на развитие стилистических теорий в Московской и Западной Руси. Д. С. Бабкин, В. В. Виноградов, В. П. Вомперский рассматривали Риторику Макария как отражение объективных процессов стилистической дифференциации русского литературного языка. Подчеркивая значение заключительного раздела Риторики «О тройных родах глаголанія», В. В. Виноградов считал градацию *смирного, мерного* и *высокого* «глаголанія» свидетельством того, что «в русском литературном языке второй половины XVI — начала XVII века уже обозначились общие контуры системы трех стилей, трех «родов глаголанія»⁴. Р. Лахманн считает, что некоторые принципиальные черты языковой ситуации начала XVII века на Руси не позволяют видеть в Риторике Макария отражение или осмысление данной языковой ситуации. Та система риторических категорий, которая содержится в учебнике Макария, была сформирована иной культурно-языковой средой. Европейская риторика, возникшая во времена софистики и ставшая классической в тео-